

VANDENÕUTEORIID KUI MÕJUTUSVAHENDID JA KULTUURINÄHTUS

Vladimir Sazonov

Raamatuarvustus¹

Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm.
Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson ja Mihhail Lotman. Postimehe Kirjastus
OÜ, 2023, 656 lk.

Tänapäeva globaliseeruvus ja tõejärgses maailmas on vandenõuteooriatel lai kõlapind ning need on levinud ka sotsiaalmeedias. Tasub meenutada kas- või COVID-19-aegseid vaksineerimisega seotud vandenõuteooriaid² või Big Pharma vandenõuteooriaid³. Robert Blaskiewicz on toonud viimaste puhul esile vandenõuteooriate ühisjooned: üsna väike inimgrupp töötab salaja üldsuse heaolu vastu ning ollakse veendunud, et enamik ei tea tõde ja tegelik olukord on teada ainult vähestele, salajaste teadmistega inimestele (vandenõuteoreetikud). Seejuures sobib vandenõuteoreetikutele argumen- dina nii tõendite puudumine kui ka olemasolu.⁴

Vandenõuteooriad ei ole pelgalt teooriad või lood, mis levivad inimeste seas, kellel on kalduvus uskuda erinevaid vandenõusid – näiteks seda, et Soros valitseb salaja maailma, või siis vabamüürlusega seotud vandenõuteooriaid. Neid kasutatakse üsna sageli ka infomõjutustegevuses, näiteks poliitilise, majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise keskkonna või olukorra mõjutamiseks ning muutmiseks.⁵

---

¹ Raamatuarvustus valmis projekti (R019) „Strateegiline kommunikatsioon Ukraina sõja kontekstis: õppetunnid Eestile“ (Kaitseväge Akadeemia) toetusel.

² Vt **Madisson, M.-L.; Ventsel, A.** 2021. COVID-19-teemaliste vandenõude ja vandenõuteooriate kujutamisest strateegilistes narratiivides: RT ja Sputniku lugude semiootiline analüüs. – Sõjateadlane, nr 17, lk 119–158.

³ **Blaskiewicz, R.** 2013. The Big Pharma conspiracy theory. – Medical Writing, Vol. 22, No. 4, pp. 259–261.

⁴ *Ibid.*, lk 259.

⁵ Vt nt **Ventsel, A.** 2016. Political Potentiality of Conspiracy Theories. – Lexia, Vol. 23/24, pp. 309–326. **Abalakina-Paap, M.; Stephan, W. G.; Craig, T.; Gregory, W. L.** 1999. Beliefs in Conspiracies. – Political Psychology, Vol. 20, No. 3, pp. 637–647.

Seega võivad vandenõuteooriad olla infosõja üks mõjutusvahendeid ehk relvad kogutiivses sõjapidamises. Neid nn lugusid armastavad levitada eelkõige autoritaarsed, diktaatorlikud režiimid ning imperialistlikud ja revisionistlikud jõud, nagu Venemaa Föderatsioon, Iraan või Hiina⁶. Meenutagem kasvõi 14. juulil 2014 alla tulistatud Malaysia Airlinesi lennu 17 (MH17) katastroofiga seotud vandenõuteooriaid, mida Kreml lõi ning levitas meedias ja sotsiaalmeedias Vene-Ukraina sõja kontekstis 2014. aastal selleks, et toetada sama aasta algul Krimmi annekteerimisega alanud Venemaa agressiooni Ukraina vastu. Vandenõuteooriaid MH17 kohta tuli hulgaliselt Kremli-meelsetelt jõududelt eesmärgiga korraldada infooperatsioone Ukraina ja Lääne vastu, külvata paanikat, viha ja hirmu, tekitada kaost ning suurendada umbusaldust meedia vastu.⁷

Tuntud on samuti COVID-19 pandeemia aegsed vandenõuteooriad, muu hulgas vana Big Pharma taaselukstatud narratiivid. Näiteks COVID-19 loomine eesmärgiga nakatada inimesi, et nad hakkaksid rohkem ravimeid ostma ja apteekides raha kulutama. Samuti narratiiv COVID-19 loomisest, et kehtestada Euroopa Liidus ja Ameerika Ühendriikides autoritaarne kontroll inimeste üle – teatavasti kiibistasid võimud vaktsiinide abil inimesi eesmärgiga kontrollida nende elu. Paljud neist lugudest algatasid ja levitasid Kremli-meelsed jõud selleks, et levitada hirmu ja viha, tekitada ja suurendada frustratsiooni ja pettumust ning luua ebaturvalise keskkonna tunnetus. Näiteks levitas Kremli propagandamasin valeuudist, mis on loomult vandenõuteooria ja mis väitis, et COVID-19 loodi USA sõjaväebaasis Fort Detrick⁸. Narratiiv Fort Detrickust kui omamoodi kurjajuurest pole uus idee, sest juba külma sõja

---

⁶ Mölder, H.; Sazonov, V. 2020. Venemaa strateegilised narratiivid Balti riikidele suunatud mõjutustegevuses COVID-19 kriisi ajal. – Sõjateadlane, nr 14, lk 197–225. Yablokov, I. 2015. Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT). – Politics, Vol. 35, Issue 3–4, pp. 301–315. Ventsel, A.; Madisson, M.-L.; Hansson, S. 2021. Russia's Strategic Blame Narratives: Comparative Analysis of Domestic and International Media Coverage About 5G. – Mölder, H.; Sazonov, V.; Chochia, A.; Kerikmäe, T. (eds.). The Russian Federation in Global Knowledge Warfare: Influence Operations in Europe and Its Neighbourhood. Springer, pp. 267–294.

⁷ Mölder, H.; Sazonov, V. 2019. The Impact of Russian Anti-Western Conspiracy Theories on the Status-Related Conflict in Ukraine: The Case of Flight MH17. – Baltic Journal of European Studies, Vol. 9, No. 3, pp. 96–115.

⁸ Анташкевич, Е. 2020. “Оружие победы” Гитлера: КОВИД-19 разработали в секретной военной лаборатории – версия. – ИА Реалист, 21 апреля. <http://realtribune.ru/news/news/4104> (20.12.2024). Vt ka Sazonov, V.; Ploom, I.; Veebel, V. 2022. The Kremlin's Information Influence Campaigns in Estonia and Estonian Response in the Context of Russian-Western Relations. – TalTech Journal of European Studies, Vol. 12, No. 1, pp. 27–59.

lõpus levitati vandenõuteooriat, et HIV on loodud Fort Detrickus. Uurijate Erhard Geissleri ja Robert Hunt Sprinkle'i sõnul levis müüt Fort Detrickus loodud HIV-st trükisõnas juba aastal 1983 Indias ning

/.../ seda oli kirjeldatud väljaannetes üle maailma enne 1986. aastat, mis on varaseim aasta, mille kohta me leidsime Stasi dokumendi, milles seda müüti mis tahes kontekstis mainitakse. Paljud müüdi esindajad olid näiliselt sõltumatud vandenõuteoreetikud. Selle kõige loovam esindaja oli Jakob Segal, omapärane nõukogude bioloog, kes elas kaua aega Saksa Demokraatlikus Vabariigis, olles pikka aega pensionil. Segal andis müüdile õhukese, kuid visa usutavuse kihi. Ei saa välistada, et KGB oli avaldanud talle otsest mõju /.../.⁹

Kolme Tartu Ülikooli semiootiku, Andreas Ventseli, Mari-Liis Madissoni ja Mihhail Lotmani kirjutatud raamat „Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm“ on huvitav, originaalne ning üsnagi põhjalik teos, mis viib lugeja vandenõuteooriate ja -teoreetikute maailma.

Autorid on toonud esile vandenõuteooriate ja konspiratiivse mõtlemisviisiga seotud ajaloolisi, poliitilisi, informatsioonilisi jm aspekte ning esitanud üsna õnnestunud analüüsi. Ühelt poolt päris põhjalik klassikalise monograafia stiilis teos sobib ühtlasi laiema silmaringiga tavalugejale, seega pole tegemist pelgalt kuiva teadustööga. Raamatul on saatesõna ning kaks mahukat osa: Andreas Ventseli ja Mari-Liis Madissoni käsitus „Kultuuri-teaduslik vaade vandenõuteooriatele“ (lk 27–370) ja Mihhail Lotmani sulest pärinev „Vandenõuteooria: fenomen ja diskursus“ (lk 375–571). Nagu autorid esimeses osas kirjutavad, „analüüsitakse vandenõulugude seoseloomet ning konspiratsiooniteooriate rolli ja leviku eripära tänapäeva ühiskonnas“¹⁰. Raamatu lõpus on üksikasjalik kirjanduse nimekiri ja register, nagu põhjalikule monograafiale kohane.

Märkimist väärib autorite ülevaade vandenõuteooriate ajaloost, mida on igati õigustatult alustatud antiikmaailmast (vt alates lk 69), sest meil ei ole andmeid varasema aja vandenõuteooriate või lugude kohta, mis oleksid neile sarnanenud. Mõistagi võib Vana-Lähi-Idas ja võimalik, et ka muistses Hiinas midagi taolist leida, kuid see nähtus on olnud toonases islamieelses ja isegi

⁹ Geissler, E.; Sprinkle, R. H. 2013. Disinformation squared: was the HIV-from-Fort-Detrick myth a Stasi success? – Politics and the Life Sciences, Vol. 32, No. 2, pp. 2–99.

¹⁰ Vt nt Ventsel, A.; Madisson, M.-L.; Lotman, M. 2023. Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm. Postimehe Kirjastus OÜ, lk 17. [Ventsel et al. 2023]

islamimaailmas ning Aasias üldse pigem haruldane¹¹. Autorid märgivad muu hulgas:

/.../ igasugu kuulujutud ja süüdistused vandenõudes osalemisest moodustasid lahutamatu osa Ateena ja Rooma avalikku kultuuri kujundanud kohtu- ja poliitilistest kõnedest (Roisman 2006; Pagán 2012)¹². Ka tänapäeval sümboliseerib Julius Caesari mõrv 44. aastal eKr ja ohvri viimase hetke hüüatus „Ka sina, Brutus!“ poliitilist reeturlikkust ja salajast kokkumängu.¹³

Samas oleksin oodanud autoritelt rohkem näiteid vandenõuteooriate kohta muistses Kreekas, eelkõige just Roomas. Näiteks on nii mõnigi legend, müüt, aga ka konspiratiivne lugu seotud Rooma linna põlenguga¹⁴, mis leidis aset 64. aastal pKr kurikuulsa keisri Nero valitsemisajal (valitses aastatel 54–68 pKr). Teadagi süüdistas Nero suure osa Rooma linnast hävitanud tulekahjus, mis sai tõenäoliselt alguse hooletusest või õnnetusest Circus Maximuse kandis, toona vähetuntud kristlasi. Hiljem maksid kristlikud autorid keiser Nerole kätte, süüdistades hoopis teda ennast Rooma linna süütamises – legend levis ning tundub väga tõenäoline ka tänapäeval. Ilmselt oli see siiski õnnetus ja Nero polnud süütaja.¹⁵ Kuid just varakristlikud jt antiikautorid, kes ei suhtunud Nerosse sümpaatiaga, löid temast kõige kurjema ja halvema keisri kuvandi, nimetades teda isegi Antikristuseks¹⁶. Nerot on esitatud Antikristusena mitmes varakristlikus allikas.

Ärgu ükski teid mingil kombel petku! Sest see ei juhtu enne, kui on tulnud ärataganemine ja ilmunud seadusevastane inimene, hukatuse poeg, kes paneb vastu ja tõstab enese üle kõige, mida nimetatakse jumalaks või jumalateenistuseks, nii et ta istub Jumala templisse, lastes end paista Jumalana.¹⁷

¹¹ Ventsel et al. 2023, lk 67.

¹² Ibid., lk 69. Vt Roisman, J. 2006. The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens. Berkeley: University of California Press; Pagán, V. E. 2012. Conspiracy Theory in Latin Literature. Austin: University of Texas Press.

¹³ Ventsel et al. 2023, lk 69.

¹⁴ Dando-Collins, S. 2010. The Great Fire of Rome: The Fall of the Emperor Nero and His City. Da Capo Press, pp. 54–56.

¹⁵ Bileta, V. 2023. The Great Fire of Rome: Was Emperor Nero Really Behind It? – The Collector, February 10. <https://www.thecollector.com/great-fire-of-rome/> (22.02.2024).

¹⁶ Charles, R. H. 1920. The Antichrist, Beliar, and Neronic Myth, and Their Ultimate Fusion in Early Christian Literature. – A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John. Harvard University. Watt, W. C. 1989. 666. – Semiotica, Vol. 77, No. 4, pp. 369–392.

¹⁷ Piibel 1997, 2Ts 2:3–4.

Raamatu teises osas „Vandenõuteooria: fenomen ja diskursus“ võtab Mihhail Lotman vaatluse alla küll varakristliku apologeedi Marcus Minucius Felixi (srn 250 pKr) dialoogi „Octavius“ (lk 399), kuid Kreeka- ja Rooma-aegsete allikate analüüsi oleks võinud olla teoses rohkem.

Mõistagi tuleb arvestada, et raamatu autorid käsitlevad oma uurimistöös tänapäevaseid vandenõuteooriaid ning antiiki ja keskaega iseloomustavad pigem vandenõudega sarnanevad kuulujutud kui vandenõuteooriad. Pärast sujuvat üleminekut keskajale on raamatu autorid (lk 71) maininud, et keskajast on teada konspiratsioonijutte, ja neid on ka teoses käsitletud (nt lk 400–408). Samas võib ajaloolase pilguga vaadeldes väita, et kuigi keskaega on käsitletud raamatus rohkem kui Kreekat ja Roomat, ei ole sedagi tehtud piisavalt. Võib-olla ainsana on põhjalikumalt vaadeldud satanismi ja templirüütlite teemat. Keskajal olid konspiratsioonijutud seotud muu hulgas templirüütlitega, kelle ordu hävitati Prantsuse kuninga Philippe IV Ilusa (valitses 1285–1314) käsul 14. sajandi alguses, aastatel 1307–1314 (lk 401–408).

Alates varauusajast (16.–17. saj) ja eriti 18. sajandist käsitlevad autorid vandenõuteooriate teemat põhjalikumalt (sh nõiajaht Euroopas). Selline lähenemine on igati õigustatud. Autorid toonitavad:

Vandenõuteooriate öitsenguaega seostatakse sageli kriisidega, mille jooksul sotsiaalsed olud teisenevad (Boym 1999)¹⁸. Sellega kaasnev segaduse ja hirmu õhk-kond tekitab vajaduse lihtsate seletuste järele, mis maailmas valitsevale korratusele tähenduse annaksid. Vandenõuteooriad pakuvad inimestele lootust /.../.¹⁹

Raamat käsitleb vandenõuteooriaid väga erinevast küljest – mitte ainult ajaloolisest, poliitilisest (nt vandenõuteooriate roll populismis ning vasak- ja paremäärmuslikes poliitilistes keskkondades) ja sotsiaalsest, vaid vaadeldes ka isiklikku mainekujundust või vandenõuteooriate kasutamist ettevõtete turunduses.

Infosõja uurijana tõstaksin eriti esile autorite panuse vandenõuteooriate uurimises infomõjutusvahendina, st millist rolli mängisid ja mängivad vandenõuteooriad kui infomõjutusvahendid tänapäeva sotsiaalmeedias (lk 292–326). Nii nagu Thomas Elkjer Nissen on näidanud oma uurimuses

¹⁸ Ventsel et al. 2023, lk 74. Vt ka Boym, S. 1999. Conspiracy Theories and Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and *The Protocols of Zion*. – Comparative Literature, Vol. 51, No. 2, pp. 97–122.

¹⁹ Ventsel et al. 2023, lk 74.

sotsiaalmeedia aina kasvavat rolli infomõjutustegevuses²⁰, võivad ka sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate taga seista sageli erinevad toimijad. Näiteks riiklikud jõud – Hiina- või Kremli-meelsed isikud ja organisatsioonid, kes tegelevad vandenõuteooriate loomise, populariseerimise ja levitamisega. Raamatu autorid on Nissenile viidates märkinud:

*Sotsiaalmeedia on kujunenud oluliseks infokonfliktide tandriks, kuna see võimaldab strateegilistel tegutsejatel: 1) oma lojaalseid toetajaid alal hoida ja neid auditooriumina n-ö kujundada ja kasvatada, 2) erapooletu publiku poolehoidu võita, 3) vastaspoolt oma narratiivi levitamisega õõnestada.*²¹

Thomas Elkjer Nissen, kes kirjeldab tabavalt Venemaa tegevust hübriidsõjas, sh infomõjutust Lääne ja Ukraina vastu, rõhutab, et suur osa Vene hübriidsõjategevusest, v.a Ukraina puhul,

*/.../ on läbi viidud rahuaaja seisundis, mistõttu on ehk täpsem rääkida neis riikides kodanikuühiskonnast vandenõutegevusest kui hübriidsõjast, millest viimane hõlmab relvajõudude kasutamist või hirmu selle pärast. Jättes kõrvale terminoloogia, toetab või võimaldab suurt osa tegevustest kommunikatsioon (või agitatsioon ja propaganda) või on need sellega seotud. See hõlmab tegevusi poliitilises, kultuurilises, kodanikuühiskonna, meedia- ja küberdomeenis, kattes kõike alates variorganisatsioonide loomisest mõjuagentide kasutamise ja häkkimistegevusteni välja.*²²

Paraku on vandenõuteooriad saanud tänapäeval ka osaks Kremli hübriid- ja kitsamalt infomõjutustegevusest ning see on tõhus ja odav viis õõnestada ühiskondi ja isegi riike. Seega on kriitilise mõtlemise oskuse arendamine ja vastupidavus eri laadi mõjutustele (sh vandenõuteooriad) Lääne maailmale ülioluline.

Lõpetuseks tasub märkida, et vaadeldav raamat aitab hästi mõista vandenõuteoreetikute maailma, aga ka saada paremini aru vandenõuteooriatest kui fenomenist. Lugejal on võimalik sukelduda suurepärasesse analüüsi, kus käsitletakse muu hulgas seda, kuidas luuakse erinevaid vandenõuteooriaid, kuidas need levivad või neid levitatakse ning miks osa neist saab üsna populaarseks, teised aga mitte.

²⁰ Nissen, Th. E. 2015. Sotsiaalmeedia kasutamine relvasüsteemina. Tänapäeva konfliktide omadused. Tallinn: sari „Riigikaitse raamatukogu“. [Nissen 2015]

²¹ Ventsel et al. 2023, lk 293. Vt Nissen 2015, lk 84–85.

²² Nissen 2015, lk 9.

Andreas Ventseli, Mari-Liis Madissoni ja Mihhail Lotmani raamat aitab mõista, milline on vandenõuteooriate mõju inimkonnale, tsivilisatsiooni arengule, poliitilistele, ühiskondlikele, majandus- ja kultuuriprotsessidele ning millist rolli need on mänginud ajaloos. Vandenõuteooriaid ei tasu alahinnata kasvõi seetõttu, et neid kasutatakse sageli infosõjas infomõjutustegevuse eesmärgil. Ehkki vandenõuteooriatest on Eestis varemgi kirjutatud, iseäranis infosõjast, ei olnud põhjalikumat käsitlust sel teemal seni ilmunud ning raamat „Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm“ on igati põnev ja väärt lugemine.